

२३. श्री मदनमणि दीक्षित

[संवत् २०५२ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' श्री हरिप्रसाद गोर्खाराईलाई र सोही सालको 'मदन पुरस्कार' 'योजनगन्धा' भन्ने ग्रन्थको लागि त्यसका रचयिता श्री विनोदप्रसाद धिताललाई समर्पण गर्न संवत् २०५३ साल कार्तिक २ गते रोज ६ का दिन आयोजित समारोहमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका तत्कालीन उपकुलपति श्री मदनमणि दीक्षितले दिनुभएको प्रवचन। यो प्रवचन 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १४८ बाट उद्धृत गरिएको हो।]

मदन पुरस्कार गुठीका अध्यक्ष महोदय तथा आजको यो वरिष्ठ सभामा उपस्थित विदुषी र विद्वान्हरू,

'मदन पुरस्कार' र यो पुरस्कार सम्बन्धित गुठीले आफ्नो अस्तित्वका बितेका चालीस वर्षमा आफूलाई नेपाली वाङ्मयका साधक-लेखकहरूको प्रबल प्रेरणाश्रोत-रूपी राष्ट्रिय संस्थामा विकसित गर्दै ल्याएको छ। यो मन्तव्य प्रस्तुत गर्दा म के स्वीकार गर्छु भने मदनपुरस्कारसम्बन्धित यसका वर्षैपिच्छेका सबै निर्णय सधैं निर्विवाद र आलोचनारहित रहे भन्न पनि मिल्दैन। त्यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना सृजनधर्मितालाई अनुमोदन निमित्त नेपालका यावत् सृजनशील लेखकका दृष्टि भने यो प्रतिष्ठित पुरस्कार र यस गुठीप्रति केन्द्रित रहने गरेका छन् भन्ने अनुभव गरिएको छ।

लेखन र लेखकमा सृजनशीलताको गत्यात्मकता र समाज विकासको गतिशील स्वरूप अत्योन्याश्रित प्रवृत्ति हुन्। समाज एकातिर अग्रसर हुँदा स्रष्टा लेखक अर्को दिशामा प्रवृत्त हुन सक्तैनन्। देशकाल सापेक्ष नरहने स्रष्टालाई समाजले विस्मृतिको आफ्नो गर्भमा धन्क्याएर सुरभित राख्नेगर्छ। समाजको एउटा विशिष्ट स्थिति, त्यसको एउटा दृश्य अङ्क र त्यसमा पनि एउटा अङ्क र एउटा स्थितिप्रति मात्र लक्षित लेखकलाई कालजयी स्रष्टा भनी समाजले कतै र कहिल्यै पनि स्वीकार गरेको देखिएको छैन। कुनै विशिष्ट आग्रह प्रेरित भएर कलम चलाउने लेखक त्यो आग्रहको लक्ष्यपूर्ति निमित्त सहायक मात्र ठहरिन सक्छ। यसरी हेरेर नै तथा मानव समाज भनेको प्रवृत्तिहरूका एकीकृत जीवन हो भन्ने आधारलाई स्वीकार्दा

म लेखकलाई नामधारी खोपाहरूमा छुट्याएर राख्दै कोटी विभाजन गर्ने कामलाई प्रत्युत्पादक ठान्छु ।

मानिसहरू अन्य मानिसमा मानिस देख्न र खोज्न थाल्ने गर्छन् तर आफैमा मानिस खोज्नेमाथि त्यति सारो महत्त्व राख्दैनन् । समाजलाई अहंवादिताको आधारमा पराचालित गर्न खोज्ने त्यो प्रवृत्तिले सृजनधर्मितालाई अवरुद्ध तुल्याउँछ ।

त्यस्तो प्रवृत्तिलाई इन्कार गर्नु त्यसवाट आफू पर वस्नु सृजनधर्मी लेखकका सामु उपस्थित हुने हाँक हुन् । आफ्नो समृद्ध पहिचानयुक्त व्यक्तित्वलाई प्राप्त गर्न खोज्ने सप्टाले आफ्नो बौद्धिक र नैतिक एक्लोपनलाई व्यहोर्न मानसिक शक्ति र सहने क्षमता आफूमा उत्पन्न गर्नु सृजनशील लेखकसामु बहुधा उपस्थित हुने हाँक हुन् । त्यस्ता हाँकलाई भेटेर विजयी हुनेहरू कसैसामु पराजित नभई सृजनधर्मितालाई नै अगाडि बढाइरहेका हुन्छन् ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रिन्स्टन विश्वविद्यालयको एउटा सभाकक्षमा अलवर्ट आइन्स्टाइनको Subtle is the God, but malicious He is not भन्ने वाक्य भित्तामा कुँदिर राखेको छ । त्यो वाक्यमा रहेको God भन्ने शब्दले ईश्वरवारे नै उल्लेख गरेको होला तर God भनेको सृजनशील लेखक हो भन्ने म ठान्छु । संस्कृत भाषाका महाकवि भर्तृहरिले 'रससिद्धाः कवीश्वराः' भनेर कवि र ईश्वरबीच समीकरण गरेका थिए । शुक्ल यजुर्वेदले पहिले नै "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू..." भनेर त्यही समीकरण गरिसकेको थियो ।

आधारभूत तवरमा एकीकृत तथा आन्तरिक विसङ्गतिमुक्त जीवनदर्शनको अवलम्बन र विकास गर्नु उपयुक्त समीकरण प्राप्त गर्ने मुख्य र सरल बाटो हो । जतिसुकै रसासिक्त किन नहोऊन प्रजाहीनहरू निम्ति भने त्यो मुख्य र सोखो बाटो प्रायशः कष्टकाकीर्ण रहनेगर्छ ।

यहाँसम्मका यति कुरा गरेपछि म आजको आफ्नो विषयमा र उत्तिकै संक्षेपमा प्रवेश गर्छु ।

बित्त लागेको यो बीसौं शताब्दीले आफ्नो इतिहासको चानचुन तीन दशकभित्र दुईवटा प्रलयङ्कारी विश्वयुद्धलाई मात्र व्यहोरेन कि मानव इतिहासको सबैभन्दा ठूलो सामाजिक प्रयोग- सन् १९१७ को सोभियत समाजवादी क्रान्तिलाई र चौहत्तर वर्षपछि त्यो क्रान्तिको विफलता र विघटनलाई पनि बेहोर्‍यो ।

त्यस्ता साङ्घातिक युद्ध तथा समाजवादी व्यवस्थाको प्रयोग र विफलताजस्ता विशाल घटनाहरूको पूर्णाङ्ग विवेचना गर्न आज म यहाँ अग्रसर भएको होइन, त्यस्तो विवेचना गर्ने क्षमता ममा छँदा पनि छैन । तैपनि एउटा कुरामा भने तत् सम्बन्धित विषयमा मेरो चित्त बुझेको छ । त्यो हो- यो शताब्दिमा विश्व र संसारका प्रत्येक राज्य र त्यहाँका समाजमा नैतिक पारिस्थिति Moral Ecology को निर्माण र

सुरक्षणका सवाल प्रचण्ड हाँकका रूपमा उपस्थित हुनु र त्यो नैतिक हाँकलाई सफलता साथ व्यहोर्नमा विश्व मानव समुदाय विफल हुनु। त्यो विफलताले आज भूमण्डलका प्रत्येक परिवारको घरका द्वारसामु उभिएर आफ्नो अलख जगाइरहेछ। नैतिक पारिस्थितिकीको हाँकले आज प्रत्येक नेपाली जन-जनको मस्तिष्कलाई घचघच्याइरहेको छ।

अन्य जनता र अरू देशका कुरा जहिले गरे पनि हुन्छ। नेपाल र नेपालीका सामु आज तीव्र प्रश्न उठेको छ- हाम्रो आध्यात्मिक आवास Spiritual home अर्थात् हाम्रो नैतिक पारिस्थितिकी के थियो के कस्तो छ र कस्तो हुनुपर्छ? कि हामी आध्यात्मिक आवासहीन रही रहने?

सृजनधर्मी सृजनशील लेखकले नै सबैभन्दा पहिले यो प्रश्नलाई जवाफ दिनुपर्नेछ। आध्यात्मिक आवास बारेको यो प्रश्नलाई राजनैतिक क्षेत्रबाट म जवाफ माग्दैन किनभने आफ्ना चरित्र र परिवन्दले गर्दा राजनैतिक क्षेत्रमा त्यो आध्यात्मिक आवासको निर्माण गर्नेमा रुचि रहँदैन, जे जति छ त्यसलाई पनि तिनीले नभत्काइदिएमात्र पनि पर्याप्त ठहर्छ। जीवन दर्शन रहित हुनाले तत्त्वतः निस्सारतावादी कलमबाजबाट पनि ती प्रश्नले कुनै जवाफको अपेक्षा गर्दैनन्।

मेरो विचारमा नेपालको आध्यात्मिक आवासका केही मूल चरित्र यस्ता रहने गरेका थिए- सानो भूखण्डमा ठूलो सङ्ख्यामा जाति र उपजाति, अत्यधिक भाषा-भाषिकाका बाहुल्य र भौगोलिक विविधताद्वारा घेरिएको तथा अल्पसङ्ख्या सीमित र अति प्राचीन सांस्कृतिक विविधतायुक्त रहँदा पनि ज्ञात इतिहासमा नेपाल सधैं सामाजिक सहजीवन र सहिष्णुता अगाडि एकताबद्ध समाज र संस्कृति रहिआयो। विविधता रहँदा पनि यो एकता नेपालको राजनीतिक स्वतन्त्रताको मूल आधार र उर्जा श्रोत रहने गर्‍यो; फलतः नेपालको इतिहासमा जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक र भाषिक आधारमा हिंसात्मक समेत कुनै प्रतिस्पर्धा र विभाजनले कहिल्यै ठार्छ पाएनन्।

तर यता केही दशकदेखि सामाजिक मूल्यका विघटन र असहिष्णुताले गर्दा त्यो राष्ट्रिय एकताले एक प्रकारको अग्नि परीक्षाबाट गुञ्जिनु परिरहेछ। केही सामाजिक केन्द्र र शक्तिहरू हामी पहिले पृथक थियौं, आज पृथक छौं र भोलि रुनु पृथक हुनेछौं, उत्पीडनकारी विदेशी आगमन र उपस्थितिले हाम्रा स्वाधीनताहरू अपहरण गरेका छन्, त्यस्ताहरूबाट मुक्ति पाउनु आवश्यक छ भन्ने दावी गर्न थालेका देखिन्छन्।

त्यस्ता पृथकतावादी विचारपद्धतिमा रहेको नेपालको इतिहास विरोधी अबैज्ञानिक आग्रहबाट वैज्ञानिक र मानवहकलाई मान्यताको आधारमा मुक्ति दिलाई एकताबद्ध राष्ट्रिय आध्यात्मिक आवासको संवर्धन गर्नु आजका सिर्जनधर्मी कलमसामु उपस्थित एउटा आंशिक तर नयाँ आव्हान हो।

नेपालको आध्यात्मिक आवासको दोस्रो जग नेपालमा प्रकृति र मानव समुदायबीच तादात्म्य तथा अन्योन्याश्रय रहने गरेको थियो। नेपाली जनजीवन पहाड, पर्वत, मैदान, खोलानाला, हरियाली, पशुपक्षी, फलफूल र वनस्पतिबीच जन्मेर हुर्केर छहरा र बनमा बिहानदेखि बेलुकासम्म गीत गाउनु, नाच्नु, पशुपक्षी र फूलबिरुवा बोटसित आन्तरिक भावनाका आदान-प्रदान गर्नु नेपाली जनजीवनको चरित्र रही आयो।

आध्यात्मिक आवासको उपर्युक्त दोस्रो महत्त्वपूर्ण आधारमाथि जहाँनिया शासनकालमा सन् २००७ सालदेखि अहिलेसम्मका विविध राजनीतिक केन्द्रहरूले साघातिक आक्रमण गरेर भत-विक्षत र नष्ट तुल्याए। नेपालको पर्यावरण वातावरण मौसम र सामाजिक जीवनका पेय जल र स्वास्थ्योपचार निमित्त आवश्यक प्राकृतिक जडीबुटी तथा खान्दान उत्पादन जस्ता आधारभूत आवश्यकताका परिपूर्ति व्यापक तवरमा विखण्डित अवस्थामा पुगेका छन्। नेपाली जनता त्यसरी क्रमशः सामाजिक-सांस्कृतिक परिचयहीन अवस्थामा पुन थालेको छ। यस्तो स्थितिलाई नियन्त्रण गर्ने, सुधारने र आधुनिक विकासमान अन्तर्गत रही नेपालमा मानव र प्रकृतिबीच अन्तरालम्बनलाई पुनर्जीवित, पुनः स्थापित र सुदृढ तुल्याउने तर्फको आफ्नो प्रकारको दायित्व आजका सिर्जनधर्मी लेखकहरूमाथि आइपरेको छ।

नेपाली आध्यात्मिक आवासबारे चर्चा गर्दा नेपाली संस्कृति तथा यो देशले ऐतिहासिक कालदेखि आफ्नै प्रकारले अनुशरण गर्दै आएको आधारभूत र शाश्वत मानवीय मूल्यमाथि, हिमाली पर्यावरण र संस्कृतिमा पारेको प्रभावमाथि ध्यान दिनु पर्छ। नेपाली संस्कृति भन्नु नै हिमाली संस्कृति हो। नेपालका आफ्ना अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक सिमानाहरू छन्। ती सिमानालाई नाघ्ने वा विचलित तुल्याउने कुनै प्रश्न छैन, तथापि नेपालको हिमाली संस्कृति हिमालयव्यापी छ। त्यो हिमालयलाई प्राचीन बेद, पुराण महाभारत तथा महाकाव्यहरूले हिमालय, हिमवन्त, श्वेतपर्वत, गन्धमादन पर्वत आदि नामद्वारा सम्बोधन गरे तापनि त्यो संस्कृति भने एउटै हिमाली रह्यो जसको छत्रछायाँमा यो हिमाली महादेशका हिमाली उदगम ठूला-साना नदीहरूद्वारा आप्लावित मैदाने संस्कृति र समाज हुर्किए। यो कथनको सबैभन्दा ठूलो प्रमाण व्यासको महाभारत हो जहाँ डेढ सयभन्दा बढी पटक विभिन्न शब्दमा हिमवान पर्वतको उल्लेख भएको छ। त्यो विश्वविख्यात ग्रन्थमा अन्य कुनै स्थलगत नाउँ त्यति बढी सङ्ख्यामा दोहोरिएको छैनन् भन्नेबाट हिमाली संस्कृतिको प्राचीनकालदेखिको महत्त्व स्थापित हुन्छ। त्यसैअन्तर्गत वैदिक ऋषिहरू वशिष्ठ, विश्वामित्र, व्यास, याज्ञवल्क्य, व्यासाश्रमका वाल्मिकी जस्ता उद्भट विचारक तथा आध्यात्मिक आवास निर्माणका आफ्ना किसिमका प्रवर्तकहरू जन्मिए। त्यतिमात्र होइन, महाभारत विराट पर्वअनुसार कुशुभेय युद्धका परमवीर पूषापुत्र तथा बासुदेव कृष्णका परममित्र अर्जुनको जन्म हिमालय पर्वतमा भएको थियो। यसरी हेर्दा महाभारतमा रहेको 'योतो धर्मस्ततो

जय.' भन्ने व्यासले बारम्बार दोहोर्‍याएको थेगो हिमाली संस्कृतिको मूल आधार रहन पुगेको देखापर्छ ।

व्यासको यो धर्म ईश्वरवादसित भन्दा पनि मूलतः मानववादसित, मानववादमा निहित अमृततत्त्व र कारुणिकता जस्ता शास्वत् मानवीय मूल्यसित सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । म त्यसैलाई हिमाली संस्कृति ठान्दछु जसको उच्चतम अभ्यास आफ्ना मीमात्रिण रही यो नेपाली जनजीवनले त्यो सुदीर्घ काललाई ओगट्ने युगहरूभित्र गर्दै आयो ।

उपनिषद्को 'सत्यम वद धर्मं चर' भन्ने आचारसहितागत आदेशलाई आज निकै सङ्कुचित मात्रामा भए तापनि नेपाली जनजीवनले अनुशरण गर्दै आएको छ ।

त्यस्ता आध्यात्मिक आवास तथा त्यसप्रकारका आधारभूत मानवीय मूल्य, प्रकृतिको रूपमा र मानववीचको तादात्म्य हिमाली संस्कृतिसित समीकरण हुन पुगेका नेपाली संस्कृतिलाई खण्डित तुल्याउने कुनै पनि प्रकारका आधुनिक विकास पद्धतिले त्यसमा पनि आजको सवै प्रकारले विकृत ठहरिएको आधुनिकताले, नेपालको आध्यात्मिक विकासमा नकारात्मक प्रभाव पार्नुबाहेक स्वागतयोग्य कुनैपनि प्रभाव पार्न सक्तैन भन्ने कुरामाथि स्रष्टा लेखकहरूले तीखो ध्यान दिनै पर्छ । नैतिक पारिस्थितिकी Moral Ecology तर्फ नेपालमा आध्यात्मिक आवासको पुनर्निर्माणतर्फ दृष्टि फर्काउँदा माथि निकै संक्षेपमा चर्चा गरिएको स्थापना र विरोधलाई म अङ्कित गर्छु ।

मैले माथि सुरुमा 'मदन पुरस्कार'बारे चर्चा गरें । 'मदन पुरस्कार' पछि सोही गुठीले यता पाँच वर्षदेखि प्रायशः त्यस्तै उद्देश्यले जगदम्बा-श्री पुरस्कार स्थापित गरेको छ । मदन पुरस्कारले कृति-परक अपेक्षा राखेको छ भने 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कारले नेपाली वाङ्मयको समृद्धिमा अनुदान गर्ने गरेका प्रतिभाहरूलाई मान्यतारूपी सम्मान अर्पित गर्ने लक्ष्य राखी 'मदन पुरस्कार'मा रहेको अभावलाई अर्कोतिरबाट पूरा गर्ने प्रतिज्ञा गरी मदन पुरस्कार गुठीलाई पूर्णाङ्ग समृद्ध तुल्याएको छ ।

यसै सन्दर्भमा आज पुरस्कृत दुई महानुभावबारे केही शब्दमा आफ्नो अभिव्यक्ति प्रकट गर्नु आज मलाई मदन पुरस्कार गुठीले यसरी अर्पित गरेको सम्मान मेरो काँधमा आइपरेको दायित्वको पूर्तिर्तर्फ मैले केही काम गरेको ठहरिनेछ भनी यो विद्वत्सभासामु म सविनय अनुरोध गर्दछु ।

नागाल्यान्ड कोहिमा (भारत) का चौरासी वर्षीय श्री हरिप्रसाद 'गोर्खा' राईलाई यो वर्षको 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार प्रदान गरिएको छ । छैसठ्ठी वर्ष पहिले बर्हाने भारतबाट प्रकाशित हुने नेपाली भाषाका विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूलाई आफ्ना कृतिहरूद्वारा सहयोग सुरु गर्नुभएको थियो । दोस्रो विश्व युद्धताका जापानी बमबारीमा परी कोहिमामा बर्हानेको घर मात्र ध्वस्त भएन कि बर्हानेका निकै कृतिहरूसमेत त्यसैमा स्वाहा भएका थिए ।

शिक्षक रहनुभएका श्री 'गोर्खा' राईले भारतीय आकाशवाणीमा काम गर्नुहुँदा सन् १९५८ मा पहिलोपटक नेपाली भाषाका कार्यक्रमहरूको प्रसारण सुरु गराउनुभयो जो आजसम्म पनि गुवाहाटीबाट प्रसारण गराइरहनुभएकै छ। भारतीय साहित्य एकेडेमीका सल्लाहकार सदस्यका साथै नागाल्यान्ड भाषा परिषदका वरिष्ठ सदस्य रहिसक्नुभएका श्री 'गोर्खा' राईले भारतमा नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थान निम्ति विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरू सञ्चालन गरी अथक रूपमा काम गर्दै आउनुभएको हो।

यो वर्षको 'मदन पुरस्कार'द्वारा श्री विनोदप्रसाद धितालको 'योजनगन्धा' भन्ने उपन्यास सम्मानित भएको छ। राम्रो लेखक भनी नेपालमा चर्चित हुँदै आउनुभएका श्री धितालको लेखकीय परिचयमा यो पुस्तकले ठूलो सम्मान थपेको छ। मोटै भनिनुपर्ने यो कृतिले महाभारतका कृष्ण त्रैपायन 'व्यास'का माता सत्यवतीको आख्यानलाई आधुनिक नेपाली मूल्य र मान्यताको परिवेशमा रसिलो र कलात्मक तवरमा प्रस्तुत गरेको छ। आधुनिक विचारको आधारमा प्राचीन आख्यानलाई हेर्ने यो प्रयासलाई नेपाली साहित्य निम्ति नौलो भन्न नमिले तापनि प्रयासको गरिमाले गर्दा यो कृति उत्तम अतः पुरस्कार निम्ति योग्य ठहरिएको हो भन्ने म ठान्छु।

आज यसरी 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार र 'मदन पुरस्कार'द्वारा सम्मानित हुनुभएको दुवै मनीषीप्रति म आफ्नो विनम्र अभिवादन अर्पित गर्दै मदन पुरस्कार गुठीप्रति आफ्नो सम्मान अर्पण गर्दछु।

